

ЕТНОДЕМОГРАФІЧНИЙ РОЗВИТОК ЛЮДСТВА І УКРАЇНА

На сьогодні 6-мільярдне населення Земної кулі складається з понад 4 тисяч народів. Серед них 5% становлять слов'яни і менш як 1% – українці.

В історії Землі не було періоду, коли б так швидко зростало населення, як у ХХ ст. – з 1650 млн. 1900 року до 6 млрд. 55 млн. на початку ХХІ ст. За останні 50 років населення світу збільшилося у два з половиною рази. Для порівняння зазначимо, що у 1750 році нараховувалося лише 791 млн., у 1900 році – 1650, а в 1950 році – 2521 млн. чоловік¹. Такий демографічний “бум” був викликаний низкою чинників: економічним розвитком або занепадом окремих країн, досягненнями в освіті, змінами статусу життєдіяльності, демографічною політикою відповідних держав, плануванням сім'ї, а як наслідок – природним приростом населення, міграційними й щодо національної структури етнічними процесами.

Ці явища слід розглядати, порівнюючи становище у високорозвинутих і слаборозвинутих країнах. Так, на початку нової ери населення Землі становило лише 300 млн. чоловік і в подальші століття зростало повільно внаслідок значної народжуваності і одночасно високої смертності.

Всеволод Наулко

У ХХ ст. посилюються міграційні процеси, внаслідок яких, наприклад, людність Америки збільшилася у 12 разів. Одночасно зростає відсоток міського населення і як результат – “вартість” дітей, оскільки в містах, як відомо, набагато нижчий природний приріст. У 1900–1950 роках спостерігалось збільшення тривалості життя внаслідок досягнень у медицині (Л. Пастер, П. Кох, Й. Лістер та ін.). Відмічалось зниження смертності, особливо від інфекційних хвороб. Досить сказати, що за даними Американського Географічного товариства, з часів палеоліту малярія знищила половину населення Землі.

До середини ХХ ст. відбувалося зниження народжуваності. Так, у родинях США 1900 року було в середньому по 5 дітей, а в 1950 році – 2,8 дитини на 1000 чоловік. Але у слаборозвинутих країнах Азії, Африки та Латинської Америки, як і раніше, налічувалося понад 6 дітей. Тобто природний приріст відбувався передусім за рахунок так званих країн “третього світу”.

З 1950 до 2000 року мало місце подальше зниження народжуваності та смертності, особливо у слаборозвинутих країнах, посилення міграційних процесів, зростання відсотка міських мешканців. Це призвело до того, що 2000 року кількість населення у розвинутих країнах склала 1188 млн. (у 1750 р. – 191 млн.), а у слаборозвинутих досягла 4867 млн. (у 1750 р. – 600 млн.)².

На всі ці процеси так чи інакше впливали різні чинники: диспропорції між кількістю чоловіків і жінок, викликані війнами, особливо Другою світовою, міграції, передусім у розвинутих країнах, інфляція і залучення жінок у сферу виробництва та навчання, а у слаборозвинутих країнах – зниження смертності з 178% до 68%, що і призвело до бурхливого зростання кількості населення. Не останню роль у цьому відіграла політика “планування” родини, вживання різних заходів з метою обмеження народжуваності (стерилізація, контрацептиви тощо), а також міграційні процеси, які досягли надзвичайно широких масштабів – щороку близько 2 млн. емігрувало до інших країн. Досить сказати, що у США лише 1992 року налічувалося 17,6 млн. емігрантів, передусім біженців із різних країн, переселення яких було викликане політичними й економічними мотивами. Не зменшується міграція у міста і, на думку демографів, до 2005 року половину людства становитиме урбанізоване населення.

Нині 150 мільйонів людей живуть поза межами країни свого народження – це близько 2,5% населення світу. Особливо активно процеси імміграції відбуваються щодо США і країн Західної Європи. За останнім прогнозом Бюро з питань перепису США, населення країни за період 2000–2050 років зросте на 129 мільйонів, у тому числі за рахунок імміграції – на 75 мільйонів. За останні шість років США прийняли 27% емігрантів з різних країн світу, на відміну від 9%, прийнятих Німеччиною – найпопулярнішим пунктом призначення. Загалом Західна Європа прийняла 21%. У більшості ж слаборозвинутих країн рівень імміграції був від'ємним³.

На сьогодні в родинях слаборозвинутих країн налічується велика кількість дітей і малий

відсоток літніх людей, а культурні традиції і конфесії визначають ранні шлюби.

На думку експертів ООН, у XXI ст. відбудуться зміни співвідношення населення розвинутих та інших країн за рахунок глобального зниження народжуваності. Ці зміни відтворює наведений нижче прогноз Німецького бюро демографічних досліджень на 2050 рік щодо 15 найчисельніших країн (у млн. чол.)⁴.

Країна	Населення на середину 2002 р.	Країна	Населення на 2050 р.
1. Китай	1281	1. Індія	1628
2. Індія	1049	2. Китай	1394
3. США	287	3. США	413
4. Індонезія	217	4. Пакистан	332
5. Бразилія	174	5. Індонезія	316
6. Росія	144	6. Нігерія	304
7. Пакистан	143	7. Бразилія	247
8. Бангладеш	134	8. Бангладеш	205
9. Нігерія	130	9. Конго, Дем. Респ.	182
10. Японія	127	10. Ефіопія	173
11. Мексика	102	11. Мексика	151
12. Німеччина	82	12. Філіппіни	146
13. Філіппіни	80	13. В'єтнам	117
14. В'єтнам	80	14. Єгипет	115
15. Єгипет	71	15. Росія	102

За прогнозом ООН, загальна кількість населення світу до 2050 року може збільшитися до 7343 млн. (найнижчий показник) і навіть до 10674 млн. (найвищий показник)⁵. Німецькі експерти

прогнозують зростання до 9104 млнб. Однак останнім часом, за повідомленням преси, експерти ООН децю переглянули свій прогноз, вважаючи його перебільшеним.

Дотепер у світі налічується близько 300 тис. слов'ян, які становлять 35% населення Європи і 5% населення світу. Серед них східні слов'яни становлять 66,2%, західні – 21,4, південні – 12,4%7.

Протягом XIX–XX ст. питома вага слов'ян у Європі постійно зростала, досягши свого максимуму в 1910 році – 9,8%. Одночасно серед східних слов'ян постійно збільшувався відсоток росіян (колонізація, етнічна асиміляція інших народів) і зменшувався відсоток українців та білорусів (зросійщення, полонізація, голодомори, зарубіжна еміграція). Також зменшувався відсоток південних і збільшувався відсоток західних слов'ян. Слов'янська еміграція в країни Нового Світу становила близько 10% загальної кількості переселенців. Особливо помітною була еміграція з Польщі. До речі, в останнє десятиріччя кількість поляків у США зросла втричі, до 9,4 млн.

Наведена нижче таблиця показує, що практично у всіх країнах слов'янського світу, за прогнозом демографів, на 2050 рік кількість населення зменшуватиметься8:

Країна	Кількість населення (млн. чол.)	
	на середину 2002 р.	на 2050 р.
1. Росія	143,5	101,7
2. Україна	48,2	38,4
3. Білорусія	9,9	8,5
4. Польща	38,6	33,9
5. Чехія	10,3	9,4
6. Словаччина	5,4	4,7
7. Болгарія	7,8	5,3
8. Югославія	10,7	10,2
9. Хорватія	4,3	3,6
10. Боснія і Герцеговіна	3,4	3,4
11. Македонія	2,0	2,1
12. Словенія	2,0	1,7

На перший погляд, в Україні, як і в інших державах, відбуваються об'єктивні процеси зниження природного приросту і кількості населення. Це підтвердили і дані Всеукраїнського перепису, який проводився у грудні 2001 року: від 1989 року людність України зменшилася з 52 млн. до 48 млн. 457 тис. осіб. Дехто поспішно оголосив, що у нас демографічні процеси відбуваються, як і в інших розвинутих країнах, і “не варто впадати у розпач”⁹. Що це не так, показує об'єктивний і неупереджений аналіз зазначених проблем, наведений у фундаментальній монографії “Демографічна криза в Україні”¹⁰.

Передусім у розвинутих країнах зниження природного приросту відбувається за рахунок зменшення народжуваності, тоді як у нас, на превеликий жаль, це стало наслідком високої смертності і погіршення якості життя. Якщо навіть вважати зниження народжуваності об'єктивним процесом, який так чи інакше стосується більшості країн, Україна і за цим показником поступається багатьом. Так, 1999 року вичерпана плідність, тобто середня кількість дітей, яку може народити жінка протягом життя, в Україні становила 1,1 дитини, тоді як у Німеччині – 1,3, в Англії – 2,0 тощо¹¹.

Ще сумніші показники смертності населення. Вони, як і загальна демографічна криза, зумовлені не лише подіями останнього десятиріччя, а й цілою низкою негативних чинників, які торкнулися України протягом ХХ ст. Йдеться про революції, світові війни, голодомори, форсовану індустріалізацію, масові депортації, чорнобильську техногенну катастрофу, тяжкий сучасний економічний і соціальний стан держави. На думку українських демографів, ці втрати склали близько 16 мільйонів осіб, і якби не вони, то населення України на межі тисячоліть становило б понад 65 млн. Зазначені негативні чинники викликали катастрофічне погіршення стану здоров'я населення, стрімке підвищення смертності, безпрецедентне скорочення тривалості життя. Так, 2001 року в Україні середня тривалість життя чоловіків становила 63 роки, тоді як у країнах Західної Європи – 75,2. Для жінок ці показники відповідно – 73,8 і 81,4 роки. Найбільших втрат від смертності зазнало населення працездатного віку. Як результат, за десять останніх років тільки внаслідок депопуляції до 2000 року населення України скоротилося на 2511 тис. осіб і щорічно зменшується в середньому на 370 тисяч¹³.

Слабкою втіхою для нас може бути те, що не набагато кращі демографічні показники в деяких інших країнах пострадянського простору, зокрема в деяких регіонах Росії, а особливо в Грузії, де з 1989 року порівняно нечисленне населення (4,5 млн.) взагалі зменшилося катастрофічно – на один мільйон.

На думку демографа М. Лібанової, з якою важко не погодитися, глибина демографічної кризи в Україні полягає не лише у зменшенні кількості населення, а передусім у погіршенні демографічної структури, зокрема в скороченні питомої ваги жінок дітородного віку, порушенні співвідношення чоловічого та жіночого населення тощо¹⁴.

Дані Всеукраїнського перепису 2001 року показали, що в етнічній структурі України також відбулися зміни, пов'язані з демографічними та іншими процесами¹⁵. Порівняно з 1989 роком зросла питома вага (на 0,3%) і чисельність українців (на 5,6%), хоча загальна їх кількість практично не змінилася – 37 млн. 542 тис. (2001). Разом з тим помітно зменшилася чисельність росіян – майже на чверть (близько 8 млн. на 2001 рік) – насамперед внаслідок етнічних процесів, і євреїв у п'ять разів – внаслідок зарубіжної еміграції. Кількість представників інших етносів змінилася по-різному: збільшилася чисельність кримських татар – у п'ять разів (їх тепер близько 250 тис.) і кавказьких народів (азербайджанців – на 20%, грузин – на 50%, вірменів – удвічі). Натомість зменшилася кількість білорусів, поляків, чехів, татар, молдован та ін. Наслідком недосконалої міграційної політики і так званих “прозорих” кордонів стало постійне збільшення в Україні нелегальних мігрантів¹⁶ – кількість турків, зокрема, зросла у 30 разів.

Загалом протягом ХХ ст. відбулися значні зміни в етнічній структурі населення України, що засвідчує наведена нижче таблиця.

ДИНАМІКА ЕТНІЧНОГО СКЛАДУ НАСЕЛЕННЯ

(в сучасних кордонах України)

	1897–1900		1921–1926		1959		1989	
	тис. чол.	%	тис. чол.	%	тис. чол.	%	тис. чол.	%
Все населення	29397,4	100,0	38569,0	100,0	41869,0	100,0	51452,0	100,0
українці	21100,0	71,8	28625,6	74,2	32158,5	76,8	37419,1	72,7
росіяни	2401,0	8,1	3164,8	8,2	7091,3	16,9	11355,6	22,1
євреї	2615,3	8,9	2491,9	6,5	840,3	2,0	486,3	0,9
поляки	1255,9	4,3	2193,8	5,7	363,3	0,9	219,2	0,4
німці	616,9	2,1	624,9	1,6	23,1	0,1	37,8	0,1
молдовани	419,4	1,4	454,4	1,2	241,6	0,6	324,5	0,6
румунни					100,9	0,2	134,8	0,3
греки	100,2	0,3	120,7	0,3	104,4	0,2	98,6	0,2
болгари	188,3	0,6	223,1	0,6	219,4	0,5	233,8	0,5
білоруси	122,1	0,4	85,7	0,2	290,9	0,7	440,0	0,9
чехи і словаки	34,4	0,1	84,2	0,2	28,5	0,1	17,0	0,0
угорці	108,3	0,4	123,3	0,3	149,2	0,4	163,1	0,3
татари	51,1	0,2	22,3	0,1	60,9	0,1	86,9	0,2
кримські татари	195,1	0,7	179,1	0,4	0,0	0,0	46,8	0,1
вірмени	15,5	0,1	21,1	0,1	28,0	0,1	54,2	0,1
гагаузи	22,1	0,1	22,1	0,1	23,5	0,1	32,0	0,1
інші	151,8	0,5	132,0	0,3	145,2	0,3	302,3	0,6

Таблиця складена за даними переписів Російської імперії (1897), Австро-Угорщини (1900), Польщі (1921), Румунії (1930) у сучасних державних кордонах України, переписів, які проводилися в СРСР у 1926, 1959,

1979 і 1989 рр. та Всеукраїнського перепису населення 2001 р.

Проте матеріали перепису виявили і деякі позитивні зрушення. Так, державну мову назвало рідною 67,5%, що на 2,8% більше, ніж 1989 року; російську – 29,6%, тобто на 3,2% менше, ніж тоді. Відсоток інших мов збільшився на 0,4% і досяг 2,9%. Помітно зріс рівень освіти: 28,9 млн. мають вищу і повну середню освіту, що на 17,6% більше, ніж 1989 року.

Поза сумнівом, для розв'язання надзвичайно складних проблем виходу з демографічної кризи в Україні потрібна розробка системної науково-обґрунтованої державної концепції соціальної політики та охорони здоров'я, яка б забезпечувала зростання добробуту сім'ї, трудову зайнятість людей працездатного віку, піднесення соціального статусу жінок, удосконалення етнонаціональної і міграційної політики, покращення екологічних умов життєдіяльності суспільства.

Перші кроки щодо розробки такої концепції вже зроблено. Так, 21 травня 2003 року відбулися парламентські слухання, на яких обговорювалися питання, пов'язані з демографічною кризою в Україні¹⁷. У рекомендаціях, прийнятих на цих слуханнях, зазначалося, що демографічна криза стала не тільки серйозним гальмом соціально-економічного розвитку України, але й загрозою її національній безпеці. Зокрема зазначалось, що внаслідок різкого зниження народжуваності і зростаючої смертності відбулося випереджаюче скорочення працездатного населення, небезпечне зменшення трудового і демовідтворюючого потенціалу. Вкрай негативні наслідки має і наростання міграційних процесів – від'їзд багатьох громадян України на постійне проживання до інших держав, а також пошук мільйонами людей роботи за кордоном¹⁸. Такий стан демографічної ситуації, – зазначається в “Рекомендаціях...”, – зумовлений насамперед критичним станом вітчизняної економіки, руйнацією соціальної сфери, особливо на селі, зубожінням мільйонів людей, поглибленням майнового розшарування в суспільстві.

Треба сподіватися, що зазначені рекомендації знайдуть практичне втілення, а йдеться немало-небагато про врахування досвіду передових європейських країн щодо розробки цілісної системи заходів економічного, правового, соціального, освітнього, культурного, інформаційно-пропагандистського та організаційного характеру, виконання Закону України “Про пріоритетність соціального розвитку села та агропромислового комплексу в народному господарстві”, запровадження системи статистичного та медико-екологічного моніторингу демографічних процесів, докорінного поліпшення охорони здоров'я та медичної допомоги, підтримку молодих сімей та сімей з дітьми, стимулювання економічної активності населення.

1 Див. Yelbard A., Haub C., Kent M. World Population beyond Six Billion // Population Bulletin. – PRB. – 1999. – Vol. 54. – № 1. – P. 3–5.

2 Там само. – P. 5.

3 Дайл Роджер. Суспільство майбутнього мовою цифр // Світ науки. – 2002. – № 2–3. – С. 18.

4 Sociale und demografische Daten zur Weltbevölkerung – Population Reference Bureau. – DSW. – Datenreport. – Hannover. – 2002. – S. 3.

5 UN. World Population Prospects: The 1998 Revision. – 1998. – P. 5.

6 Sociale und demografische Daten zur Weltbevölkerung. – S. 6.

7 Див.: Алексеев Ю. М., Наулко В. І., Руденко Н. В. Країнознавство. Навчальний посібник для вузів. – К., 2002. – С. 5.

8 Sociale und demografische Daten zur Weltbevölkerung. – S. 10–11.

9 Аргументы и факты в Украине. – 2003. – № 3.

10 Демографічна криза в Україні. Проблеми дослідження, витоки, складові, напрями протидії / За наук. ред. В. Стешенко. – К., 2001. – 560 с.

11 Там само. – С. 307.

12 Там само. – С. 320.

13 Там само. – С. 321–325, 357–365.

14 Газета “2000”. – 2003. – 17 янв. – С. 4.

15 Див.: Наулко В. І. Динаміка етнічного складу населення України в ХХ ст. // Етнонаціональні процеси в Україні: історія та сучасність. – К., 2001. – С. 46–69.

16 Див.: Малиновська О. А. Проблема нелегальної міграції та транспортування мігрантів в Україні. – К., 2000. – 118 с.

17 Рекомендація парламентських слухань “Демографічна криза в Україні: її причини і наслідки” // Голос України – 24 червня 2003 р. – № 115–116.

18 Зовнішні трудові міграції населення України / За ред. Е. М. Лібанової та О. В. Позняка. – К., 2002. – 205 с.

ІНФОРМ